

Fəlsəfi fikrin inkişafına dəyərli töhfə

Bəşəriyyət qarşısında duran və həmişə insanları düşündürən, neçə əsrlər ərzində öz aktuallığını itirməyən ümumbəşəri fəlsəfi problemlərlə yanaşı, konkret ictimai-siyasi mühitin xüsusiyyətlərindən, dövrün sosial-siyasi ab-havasından, milli özünüdərkən konkret səviyyəsindən doğan yüzlərlə aktual problemlər ortaya çıxır ki, onların elmi-fəlsəfi təhlili qaçılmaz olur.

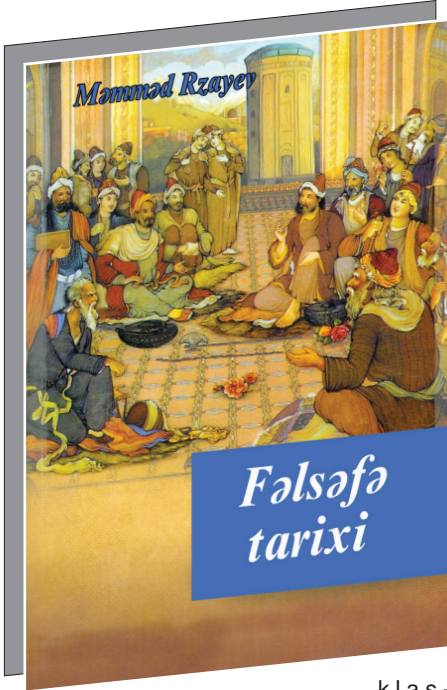
İstənilən problem fəlsəfədə həmişə insan-dünya münasibətləri kontekstində nəzərdən keçirilir. Bu münasibətlərin bütün dövrlərdə, bütün insanlar üçün ümumi olan aspektləri ilə yanaşı, konkret zaman və məkan daxilində xüsusi aspektləri də vardır. Müasir dövrdə Azərbaycanda yaşayan insanların ümum-bəşəri fəlsəfi problemlərə münasibəti bir neçə mühüm amilin təsiri ilə xüsusiləşərək yeni problemlər doğurur.

Beləliklə, fəlsəfi fikir bir tərəfdən, müstəqillik əldə etmiş bir xalqın milli özünüdərk prosesini ehtiva etməli, digər tərəfdən də bir ictimai-iqtisadi quruluşun yenisi ilə əvəzlənməsindən irəli gələn yeni ictimai şüurun elmi-nəzəri səviyyədə əsaslandırılmasına xidmət etməlidir. Bütün bunlar fəlsəfinin ənənəvi problematikasından kənara çıxmadan, mövcud elmi-fəlsəfi fikrə istinad etməklə həyata keçirilməlidir.

Fəlsəfi fikrə istinad edərkən isə fəlsəfe tarixini, onun inkişaf yollarını, strategiyasını, sistem və nəzəriyyəsini dərinləndirərək öyrənmək vacib cəhətlərdəndir. Fəlsəfe tarixi ictimai inkişaf müddətində müəyyən mərhələlərdən keçmiş, çoxsaylı müstəqil düşüncələr, ideyalar, nəzəriyyələrə zənginləşmişdir. Bu baxımdan Naxçıvan Dövlət Universitetinin prorektoru, fəlsəfe elmləri doktoru, professor Məmməd Rzayev bu yaxınlarda "MBM" nəşriyyatında işıq üzü görmüş "Fəlsəfe tarixi" kitabı bu sahədə baza rolunu oynaya bilər. Fəlsəfe elmləri doktorları, professorlar Əlikram Tağıyev, elmi redaktorluğu, Zeynəddin Hacıyev və Əlisa Əhmədovun rəyləri ilə çap olunmuş iki hissədən ibarət olan kitabda qədim dövrdən başlayaraq bu günümüzdə qədər fəlsəfinin inkişaf mərhələləri konkret olaraq təhlilə cəlb olunmuş, qədim dövr, Azərbaycan, hind, çin, antik fəlsəfe, orta əsr Şərq və Qərb, ingilis, fransız, alman, rus, amerikalı və başqa xalqların filosoflarının fəlsəfi görüşləri, bu təlimlərin əhəmiyyətli cəhətləri geniş şərh edilmişdir.

Kitabın I hissəsində fəlsəfi biliyin inkişafı, filosofluq etmə üsullarının müxtəlifliyi, fəlsəfinin yaranması, filosoflar, mifologiya haqqında oxucuya ətraflı və geniş səpgili məlumat verilir. Müəllif eyni zamanda haqlı olaraq yazır ki, fəlsəfe tarixinin öyrənilməsi Azərbaycan təhsil sistemi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən problemdir. Bu mənada ümummilli lider Heydər Əliyevin bildirdiyi kimi, "Biz dünya xalqlarının fəlsəfi və dini fikir tarixini, o cümlədən Azərbaycan xalqının yaratdığı ümumbəşəri dəyərləri ali məktəb tələbələrində öyrətmədən onlar üçün dünyaya yol açma bilməyəcəyik".

Kitabın əvvəlində qədim Şərq ölkələrində fəlsəfi fikrin yaranması və inkişafında qədim Babilistan, Misir, qədim Hindistan, qədim Çin fəlsəfəsindən geniş söhbət açılır və bu ölkələr fəlsəfi fikrin meydana gəlməsi haqqında elmlərin ilkin mərkəzlərindən hesab olunur. Eyni zamanda qədim Misir və Babilistanda mövcud olan fəlsəfi axtarışların başlıca yekunu sonrakı fəlsəfi fikrin təkamülü üçün baza da yaradır. Müəllif Qədim və klassik yunan fəlsəfəsindən söhbət açaraq yunan cəmiyyətinin dünya görüşü qaydaları və əsasən tədbiqi xarakterli elmi bilikləri ilə fəlsəfinin qırılmaz əlaqədə yaranıb inkişaf etdiyini diqqətə çatdırır. Yunan klassik fəlsəfəsinin zirvəsi hesab edilən Sokrat, Platon, Aristotel haqqında bilgin məlumatlar verilməklə yanaşı, bu

klasiklərin təlimləri elm və fəlsəfinin sonrakı inkişafına ciddi və əhəmiyyətli təsir göstərməsi dəlillərlə sübut olunur. Elin və Roma dövrü fəlsəfəsində epikür və epikürçülər, stoizim, neoplatonizm, orta əsr Qərb fəlsəfəsində IV -V əsrlər Avropasındakı geopolitik dəyişikliklər, patristika, VIII - XIV əsrlərdə Qərbi Avropada əsas dini fəlsəfi cərəyan olan skolastika, onun görkəmli nümayəndəsi Foma Akvinaliden ətraflı məlumatlar kitabda öz əksini tapır ki, bu da Qərb fəlsəfəsinin inkişafı, dünya görüşünün formalaşması haqqında oxucuya əhəmiyyətli biliklər verir.

Orta əsr Şərq fəlsəfəsindən söhbət açarkən müəllif Şərq-Qərb fəlsəfəsini müqayisəli təhlilə cəlb etmiş, islam dininin Şərq fəlsəfəsinə təsirindən söhbət açmışdır. Belə ki, müəllif yazır: Orta əsrlərdə Qərbdə olduğu kimi, Şərqdə də fəlsəfe ümumilikdə dinin güclü təsiri altında olmuş, müsəlman Şərq ölkələrinin əhalisinin dünya görüşü teosentrik səciyyə daşımışdır. Bununla yanaşı, burada həmin dövrün fəlsəfi fikri bir sıra xüsusiyyətlərinə görə Qərbdən fərqlənmişdir. Əvvəla, ümumilikdə orta əsrlər dövrü Şərqdə Qərbə nisbətən daha uzun sürmüşdür. İkincisi, Qərbdə xristian dini fəlsəfi dünyagörüş və elmə qarşı çox kəskin düşmənçilik münasibətində olmuşdur. Avropanın müxtəlif ölkələrində onlarla mütəfəkkir azadkikirlik üstündə tonqallarda yandırılmış və edam olunmuşdur. Bundan fərqli olaraq Şərqdə islam dini fəlsəfəyə və elmə bir qədər yumşaq münasibət bəsləmiş, bunun nəticəsində elmin və mədəniyyətin inkişafı dayanmamışdır. Təsədüfi deyildir ki, islam sivilizasiyası və mədəniyyəti Şərqdə uzun müddət davam etmiş, ərəzidəki xalqların tarixində böyük rol oynamışdır. Üçüncüsü, orta əsrlərdə Şərqdə islamın bu mövqeyi, bir tərəfdən onun daxilində dini-fəlsəfi istiqamətlərin fəaliyyətinə qida vermiş, digər tərəfdən isə islam dinindən kənarda və hətta müyyən qədər ona qarşı çıxan müstəqil elmi-fəlsəfi təlimlərin mövcudluğuna şərait yaratmışdır.

Müəllif eyni zamanda kitabda Şərq fəlsəfi fikir tarixində böyük izlər buraxmış Yaqub Əl-Kindi, Rəbiyyə Əl-Ədəviyyə, Fərabi, Biruni, İbn Sina, Ömər Xəyyam, Əl-Qəzali, Cəlaləddin Rumi və sair kimi filosofların həyat və fəaliyyətinə, fəlsəfi təlimlərinə və elmi fəaliyyətlərinə işıq salmışdır. Azərbaycanda orta əsr fəlsəfi fikir tarixində Şərq və yunan filosoflarının yaradıcılığını dərinləndirən öyrənmiş Bəhməniyar, Eynəliqüzət Miyanəçi, Yəhya Sürhəverdi, Nəcməddin Naxçıvani, Nəsrəddin Tusi, Nəimi, Nəsimi, Nəmetulla Naxçıvani və sair kimi böyük mütəfəkkir və filosoflar Azərbaycan xalqının, eləcə də Yaxın və Orta Şərq xalqlarının fəlsəfi fikrinin sonrakı inkişafına bö-

yük təsir göstərmişlər.

XVI-XVII əsrlərin qovuşacağı Qərbi Avropa cəmiyyətinin həyatında elmi biliyə tələbatın artımı ilə əlamətdardır. Bu, təkə feodalizmin dağılma prosesi, manufaktura istehsalı və dünya ticarətinin artımı, mərkəzləşmiş dövlətlərin sürətli inkişafı ilə deyil, həm də fəlsəfi elmi biliyin obyektiv inkişafı ilə şərtlənirdi. Bu sahədə Qalileo Qalilei, Frensis Bekon, Rene Dekart, sonrakı dövrdə Tomas Hobbs, Blez Paskal, Spinoza, İssak Nyuton, Con Lokk, Corc Volter, Jan Jak Russo, Didro və başqaları fərqlənirdi.

Kitabda oxucu üçün daha maraqlı olan, Avropa fikir tarixində ən görkəmli və nüfuzlu cərəyanlardan sayılan klassik alman fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələri İ. Kant, İ.Q. Fixte, F.V.Y.Şelling, G.V.F. Hegel və L.A. Feyerbax təlimi nəzərdən keçirilir və fəlsəfinin ideya-nəzəri kökləri araşdırılır.

Kitabın ikinci hissəsində müəllif XIX əsrin əvvəllərindən Avropa fəlsəfəsində ciddi dəyişiklikləri də oxucunun diqqətinə çatdırır və marksizm fəlsəfəsi dövrünü nüfuzlu cərəyanlardan hesab olunan heyat fəlsəfəsi, onun görkəmli nümayəndələri haqqında (Berqson, Diltey, Zimmel, Klages və s) onlara bilgilər verir.

Adı çəkilən hissədə rus dini idealist fəlsəfəsindən, bu dini fəlsəfinin əsas nümayəndələri V. Solovyov, F.M. Dostoyevski, L.N. Tolstoy, N. Fedorov və başqaları haqqında oxucunu məlumatlandırır.

Azərbaycan maarifçilik fəlsəfəsindən geniş məlumat bazası toplayan müəllif ölkəmizdəki maarifçilik fəlsəfəsini ümumdəmoqratik ideologiya fonunda təşəkkül tapdığını, ideologiyanın xalqın ictimai şüuruna, onun bütün tərəflərinə dəyişdirici təsirini, A.A. Bakıxanovun, Mirzə Kazım bəyin, M.F.Axundovun, H.B.Zərdabının, Əli bəy Hüseynzadənin, Əhməd bəy Ağayevin, Məhəmmədəğa Şahtaxtının hərtərəfli və zəngin yaradıcılığında göstərə bilməmişdir. Məhəmmədəğa Şahtaxtının zəngin irsindən söhbət açan müəllif onu ilk azərbaycanşünaslardan hesab edərək, azərbaycanşünaslıq haqqında ilk mülahizələr irəli sürdüyünü o vaxta qədər heç bir mətbuat orqanında Azərbaycan xalqının adı ilə bağlı məsələnin gündəliyə gətirilmədiyini vurğulayır. Bu zaman, akademik İsa Həbibbəylinin dili ilə desək, M. Şahtaxtının "Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmaq?" məqaləsi azərbaycanşünaslığın ilkin minimum programıdır fikri vurğulanır.

Müəllif kitabın "Azərbaycan fəlsəfi fikri müstəqillik illərində" bölməsində milli ideologiyanın və ictimai-siyasi fikrin inkişafında ulu öndər Heydər Əliyevin ölkənin milli tərəqqisini müəyyən edən ideyalarından, ölkəmizdə müasir fəlsəfi fikrin inkişafına güclü təsir imkanlarından söhbət açır.

M.Rzayev eyni zamanda akademik Ramiz Mehdiyevin əsərlərində demokratikləşmə, modernləşmə və yeni fəlsəfi paradigmalardan geniş təhlil edilməsindən, bu əsərlərin fəlsəfi fikirdə mövcud olan boşluğun doldurulmasında rolundan bəhs edir. Sonda müasir Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafında xidmətləri olan müasir fəlsəfi fikir nümayəndələrinin əsərlərində fəlsəfinin aktual problemlərinin tədqiqinə də diqqət yetirilmişdir.

Əminliklə demək olar ki, Naxçıvan Dövlət Universitetinin prorektoru, professor Məmməd Rzayevin ali məktəb tələbələrini və bütövlükdə fəlsəfə ilə maraqlanan oxucular üçün nəzərdə tutulmuş "Fəlsəfe tarixi" kitabı dünya fəlsəfə irsinin tarixi, global dünya və mənəvi həyat, milli mənəvi dəyərlər, din tarixi, müasir dövrdə din problemləri, dünyadakı fəlsəfi cərəyanların öyrənilməsində etibarlı və zəngin mənbə rolunu oynayacaqdır.

Arzu Abdullayev,
Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllimi, doktorant